

А.А. Лисенко

СПРОБИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ УРЯДАМИ А. ДЕНІКІНА ТА П. ВРАНГЕЛЯ

У статті здійснена спроба проаналізувати позиції Головнокомандувачів Добровольчою армією А. Денікіна та П. Врангеля й Особливої Наради з питання проведення реформ у аграрному секторі у 1919 році та дослідити конкретні історичні умови, в яких їх уряди розробили та здійснили спроби реалізувати власний проект оновленого закону, що вирішував би проблеми власності на землі сільськогосподарського призначення у районах, контрольованих Білою армією. Адже проблема власності на землю знаходилася в центрі питання про підтримку українським селянством того чи іншого військово-політичного режиму, що претендував на зверхність на українських землях.

Ключові слова: А. Денікін, П. Врангель, генерал, Російська імперія, Особлива Нарада, приватновласницькі наділи, армія.

Уже більше 90 років минуло з того періоду, коли у 1920 р. закінчилася поразкою боротьба білих сил на півдні Російської імперії – на території Криму. Тепер, коли відкрився доступ до багатьох раніше закритих архівних матеріалів, дослідники намагаються знайти пояснення причин швидкого успіху військ генерала А. Денікіна весною 1919 р. та не менш стрімкої поразки усього білого руху у громадянській війні першої чверті ХХ ст.

Певну кількість матеріалів із даної проблематики ми можемо знайти у мемуарній літературі учасників боротьби з обох сторін: з боку більшовицької влади роботи Є. Бош [2], М. Владімірова [3], Л. Воробйова [4], А. Єгорова [8], В. Карпінського [9], Я. Шафіра [19] тощо; з боку ворожого табору: А. Денікіна [7], П. Краснова [10], В. Маргулієса [11], С. Мельгунова [12], К. Соколова [14] та інших.

У даній роботі автор спробував проаналізувати умови, в яких уряди А. Денікіна та П. Врангеля намагалися проводити аграрні перетворення, та визначити причини, що завадили знайти реальні шляхи вирішення земельного питання й залучитися підтримкою сільського населення.

Проблема власності на землю давно турбувала вищі ешелони влади Російської імперії: прем'єр-міністр Росії періоду першої російської революції 1905-1907 рр. П. Столипін розробив відносно стрункий план дій, який дозволив би зняти напругу, але реалізувати його не встиг із об'єктивних причин. Падіння монархії у лютому 1917 р. селянські маси усієї імперії сприйняли як закінчення аграрних відносин, які існували в державі.

Але революційна законотворча діяльність змінила еволюційний шлях та законні методи розвитку поземельних відносин. Відтепер усі антибільшовицькі рухи були змушені рахуватися зі змінами, що відбулися де-факто.

Вже у 1918 р. в Україні була створена земельна комісія, що мала підготувати законодавче забезпечення проведення майбутньої земельної реформи на чолі з майбутнім управляючим землеробством та землеоблаштуванням Особливої Наради при Головнокомандувачу ВСЮР, під головуванням В. Колокольцева. Більшість урядовців – представників антибільшовицьких сил вважали за необхідне повернутися до дореволюційних земельних відносин у повному об'ємі. На їх думку, це дало б

можливість вирішити проблемні аспекти зміни принципів формування власності на землю законним та цивілізованим шляхом.

Усі ці події відбувалися на фоні довгорічних очікувань українськими селянами так званого «чорного переділу», що посилювалися ще напередодні, й особливо після Лютневої революції 1917 р. Зародження білого руху на півдні колишньої Російської імперії вимагало від його керманічів – А. Денікіна, а пізніше П. Врангеля, визначити та задекларувати своє відношення до визначеної нами проблеми. Не викликає сумніву той факт, що оголосивши про відновлення державної влади на зайнятій їх військами території, а у перспективі й на всій території імперії, генерал А. Денікін не плекав надії на те, що й земельні відносини вдасться повернути у стан передреволюційних. Таким чином, ми можемо припустити, що декларуючи себе «державником» А. Денікін повинен був би планувати хоча б спрямувати реформу земельних відносин у цивілізоване русло. Майбутній міністр іноземних справ уряду Півдня Росії та відомий політичний діяч царської Росії П. Струве восени 1919 р. заявляв: «Зараз земельне питання зводиться до того, щоб утвердити селянську власність. Російська революція повинна здійснити столипінську аграрну реформу» [16, с. 3].

Наступники генерала Л. Корнілова теж не зважилися вдатися до радикальних кроків і таким чином вирішити проблему перерозподілу земельної власності. Помилковою виявилася і позиція та політика Особливої Наради при Головнокомандувачу Збройними Силами Півдня Росії А. Денікіні. Урядовці, що опинилися посеред киплячої у громадянській війні країні, проголосили про перенесення вирішення аграрного питання лише після повної перемоги над більшовизмом.

Хоча ми можемо констатувати співпадіння позиції Особливої Наради з точкою зору самого головнокомандувача, адже ще у своїй промові у Ставрополі ще 26 серпня 1918 р. генерал А. Денікін заявляв: «...Тому чини Добровольчої Армії, на яких доля поклала тяжку ношу управління, зовсім не будуть ламати основного законодавства. Їх роль створити лише таку обстановку, в якій можна було б терпимо жити та дихати до тих пір, доки Всеросійські законодавчі установи, які уособлюють розум і совість російського народу, не спрямують його життя по новому руслу – до світла та правди» [15].

Цікавою для дослідників є й декларація генерала А. Денікіна по аграрному питанню, на ім'я Голови Особливої Наради при Головнокомандувачу збройними силами Півдня Росії датована 24 березня 1919 р. Вочевидь цей документ знайомить нас із концентрованими у не значному об'ємі думками, планами та прагненнями військового керівника білогвардійського руху південної частини колишньої Російської імперії у 1919 р. [13].

Військовий лідер Білого руху визначив ряд принципів, які повинні бути покладені в основу нових правил і положень.

По-перше, забезпечення інтересів трудящого населення.

По-друге, створення та зміцнення твердих дрібних та середніх господарств за рахунок державних та приватновласницьких земель.

По-третє, збереження за власниками їх прав на землі. За умови, що в кожній окремо взятій місцевості повинен буде визначений розмір земельного наділу, який може бути збережений у руках колишніх власників та встановлений порядок переходу надлишкової земельної власності до малоземельних. Такі переходи можуть бути проведені шляхом добровільного узгодження або шляхом примусового відчуження, але обов'язково за плату. За новими власниками земля, кількість якої не перевищує встановлених розмірів, закріплюється на правах непорушної власності.

Далі Головнокомандувач Збройними Силами Півдня Росії перераховував категорії земель, які не повинні підлягати відчуженню. До таких А. Денікін відносив козачі землі,

землі надільні, ліси, землі високопродуктивних сільськогосподарських підприємств, а також землі, що не мають сільськогосподарського призначення, але складають обов'язкову приналежність гірничозаводських і інших промислових підприємств (у двох останніх випадках – в межах визначених для кожної місцевості, підвищених розмірах).

По-п'яте, наголошувалося на необхідності обов'язкової допомоги землевласникам шляхом технічного поліпшення якості земель (меліорація), агрономічної допомоги, через надання кредитів, поліпшення засобів виробництва, забезпечення посівним матеріалом, живим і мертвим інвентарем тощо.

Закінчуючи виклад своїх поглядів на вирішення земельної проблеми А. Денікін пропонував не очікуючи остаточної розробки земельного законодавства негайно прийняти кроки до полегшення переходу земель до малоземельних та здійснити заходи по підняттю рентабельності сільськогосподарської праці. Головнокомандувач наголошував, що існуюча, у підконтрольних білим арміям районах, влада не повинна допускати помсти та класової ворожості, підкоряючи приватні інтереси блага держави.

13 липня 1919 р. був опублікований, підписаний А. Денікіним, наказ про впорядкування заготовок продовольства [6, арк. 17]. Хоча у розпорядженнях такого типу й можна простежити певну тенденцію до поступок дрібним та середнім земельним власникам у першу чергу за рахунок колишніх крупних землевласників. Влада намагалася встановити фіксований розмір орендної плати, вирішуючи одночасно і проблему девальвації рубля через приведення його курсу до натурального еквіваленту, що відповідав реальному стану. Але повністю визнати зміни, які вже відбулися фактично у царині земельних відносин, Особлива Народа та Головнокомандувач Збройними Силами Півдня Росії не могли зважитися. Документ фіксував необхідність передачі «незаконним» власникам-селянам 2/3 із вирощеного та зібраного ними врожаю, за умови виділення 1/3 врожаю «законним» власникам у якості орендної плати.

Почали проводитися репресії проти інакомислячих, що викликало наростання спротиву частини місцевого населення, що вилилося у хвилю повстансько-партизанського руху. Серйозною помилкою, що змушувала активних учасників революційних подій та громадянської війни знову брати до рук зброю, стало прийняття 26 серпня 1919 р. Особливою Народою постанови про втрату всіх прав та смертну кару для всіх учасників встановлення Радянської влади та боротьби за її зміцнення [17, с. 109].

Але дослідники відмічають і іншу тенденцію у вирішенні земельної проблеми. Зміни у відношенні денікінської влади до питання наділення землею дрібного та середнього селянства помітні вже на осінь 1919 р. – зокрема, у наказі Головнокомандувача ВСЮР № 167 від 26 вересня 1919 р. розмір орендної плати встановлювався фіксований у розмірі 200 рублів за десятину, що в структурі цін на півдні колишньої Російської імперії становило символічну суму. За збором посівів повинні були слідкувати та контролювати його розміри «мирові комісії». Склад «мирових комісій» повинен був формуватися на принципах паритету селян, обраних волосним сходом та землевласників, за результатами виборів у Союзі земельних власників, проведеними при головуванні мирового судді.

Маючи документальні підтвердження, ми можемо стверджувати, що сам П. Врангель в повній мірі розумів необхідність вирішення аграрної проблеми шляхом негайного переведення її з площини базікання у площину практичну [5, с. 73]. Але військово-політичне керівництво білогвардійців опинилося перед дилемою – необхідно було задовольнити діаметрально протилежні очікування: з одного боку, основи Білої армії – дворян-землевласників, які наполягали на поверненні своїх маєтностей, а з іншого, селян, які прагнули досягнення справедливості у вирішенні питання землеволодіння. Серед дворян також існували суперечності, пов'язані з приналежністю до умовно виділених двох великих груп – до першої відносилися крупні землевласники,

яких влаштовувала лише система, що існувала в Російській імперії. До другої – землевласники, що пов'язували своє майбутнє з буржуазною системою землеволодіння [1, с. 53].

Загалом, був визначений новий курс у вирішенні питання земельної власності: погодитися на відтермінований викуп частини поміщицьких земель. Така схема влаштовувала частину буржуазно-орієнтованих землевласників і частину заможного селянства. Оскільки не вимагала негайної конфіскації експропрійованих земель і давала землевласникам надію на відшкодування вартості їх нерухомості. Натомість, влада отримувала можливість створення в українському селі певної лояльної бази, відсутність якої спричинила крах кількох попередніх політичних режимів [1, с. 53].

Влаштовувала ситуація із вирішенням аграрного питання і потенційних союзників П. Врангеля по боротьбі з більшовизмом – країни Антанти. Керівництво країн-союзниць у Першій світовій війні прагнуло до знищення комуністичного режиму, але у 1920 р. вже не могло відважитися на відкриту військову інтервенцію [18, с. 57].

Виконуючи дані завдання врангелівське керівництво пішло на редагування закону про землю від 25 травня. Вже в першій статті «Правил» йшлося про передачу земель у власність того, хто її обробляє. Зокрема, уточнювалося: «...будь-яке володіння землею сільськогосподарського призначення, не залежно від того, на якому праві воно знаходиться, підлягає охороні урядовою владою від будь-якого захоплення та насильства. Всі землевласницькі угіддя залишаються у власності тих господарів, які їх обробляють або користуються ними» [1, с. 53].

По-друге, в законі містилася обіцянка передати у власність господарям, які трудяться на землі, приватновласницькі маєтки та землі, землі державні та землі Державного земельного банку. Причому такі землі, згідно з положеннями відредагованого земельного закону, повинні були передаватися у повну власність. Це був саме той аспект, який надзвичайно цікавив верстви заможного і просто трудового селянства – легалізувати захоплені під час революційних подій земельні володіння.

Врангелівський земельний закон пропонував вихід, який, у ситуації, що склалася, влаштовував і попередніх, і фактичних землевласників: земля мала перейти до рук тих, хто її обробляв через її викуп. Розрахунок базувався на розмірі п'ятикратної, середньої за 10 років, вартості урожаю. Викуп мав вноситися рівними частинами протягом 25 років. До того ж і так значна ставка автоматично робилася ще вищою, оскільки нарахування суми викупу враховували не лише вартість земель, які оброблялися на даний час. Але й з урахуванням земель, відведених під сінокоси, залишених під паром і т.д. [1, с. 54]

Створювалися умови, коли стати новими правоздатними власниками земельних наділів могли лише заможні прошарки сільського населення, які, однак влаштовував навіть запропонований закон, оскільки таким чином, вони могли залишити за собою вже відібрані в них колишніми власниками землі. Водночас, в законі передбачливо відзначалося, що закріпленню за новими власниками підлягали лише землі, які перевищують розміри «трудового земле власництва», але самі «норми» повинні були бути встановлені пізніше окремим урядовим розпорядженням. Такого розпорядження не встигли прийняти, але волосні земельні ради – уведені П. Врангелем органи місцевого самоуправління, планували наступні «трудові розміри» землеволодіння – до 600 десятин для поміщиків і до 150 десятин – для селян. Відповідно, у вказаних межах, землі не підлягали примусовому викупу. Окрім вказаного виключення, не підлягали примусовому викупу, землі надільні, навіть у випадках, коли вони перейшли з одних рук до інших шляхом продажу, дарування, успадкування тощо, а також землі куплені за сприяння Селянського земельного банку, виділені урядовим рішенням під хутори та відруби, церковні та монастирські землі, землі, що належали науковим і науково-

дослідним установам та закладам, присадибні землі, землі, виділені під ведення городництва, зайняті штучними насадженнями, зайняті особливо цінними культурами, а також усі землі, які належали до промислового виробництва. Не вирішеним залишалося й питання про володіння надрами, аж до спеціального розпорядження нової загальноросійської влади [1, с. 54].

Для фахівців стало зрозуміло, що маса середнього селянства, що не мало достатньої кількості власних грошових засобів, не буде задоволена запропонованим земельним законом. Владі ж було необхідно хоча б нейтралізувати селянство. Тому вихід був знайдений у агітації та пропаганді нового закону – велика кількість листівок та брошур, які пропагували позитивні сторони запропонованого вирішення земельного питання була поширена у сільськогосподарських регіонах, задіяна була й значна кількість агітаторів і пропагандистів, урядові установи на місцях та органи місцевого самоуправління, контрольовані владою, отримали рекомендації та розпорядження максимально лояльно ставитися до селянства. До того ж були зроблені реальні кроки для того, щоб перешкодити прямому та безпосередньому спілкуванню поміщиків і інших землевласників із представниками селянства, що давало змогу приховати реальні положення нового закону про землекористування. Саме з цією метою було передбачено внесення селянами викупних платежів за землю на рахунки державного казначейства, яке, в свою чергу, брало на себе зобов'язання виступити у якості посередника в розрахунках із землевласниками. Більше того, спеціальним розпорядженням було на офіційному рівні заборонено призначати поміщиків на низові посади в органах влади, щоб таким чином не допустити їх контактів із селянами. Врангелівський уряд, у місцях де це було можливо, намагався заборонити навіть повернення та проживання поміщиків у їх маєтках. З цією ж метою було передбачено паралельно із земельною реформою провести й реформування органів місцевого самоуправління – було запропоновано створити на місцях волосні земельні ради [1, с. 55].

Але позиція Особливої Народи при Головнокомандувачу збройних сил Півдня Росії вже не могла задовольнити прагнення українського селянства, тому навіть більш прогресивні погляди П. Врангеля на вирішення земельного питання, що змінив А. Денікіна на посту Головнокомандувача, не вплинули на позицію та відношення до «білого» руху українських селян. Антибілогвардійські сили накопичувалися у нейтральній смузі на російсько-українському кордоні та на власне українській території. Тому білогвардійський режим не протримався навіть року і був зметений хвилею народних повстань. Таким чином небажання радикально вирішувати проблему наділення землею безземельних і малоземельних позбавило представників промонархічного «білого» руху масової підтримки більшості українського населення та спричинило крах усього руху та змусило до еміграції його учасників.

Список використаної літератури

1. Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – № 26. – С. 51-96 ; Agrarnaya politika Vrangelya // Krasnyu arkhiv. – 1928. – № 26. – S. 51-96
2. Бош Є. Годы борьбы / Є. Бош. – Київ : Политиздат, 1990. – 394 с. ; Bosh Є. Gody borby / Є. Bosh. – Kiiv : Politizdat, 1990. – 394 s.
3. Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос / М. Владимиров. – Харьков : Всеукраиниздат, 1920. – 15 с. ; Vladimirov M. Ukrainskie krestyane i prodovolstvennyu vopros / M. Vladimirov. – Kharkov : Vseukrizdat, 1920. – 15 s.
4. Воробйов Л. Боротьба за Радянську Україну / Л. Воробйов. – Харків : Головополітпросвіт, 1932 ; Vorobiov L. Borotba za Radiansku Ukrainu / L. Vorobiov. – Kharkiv : Holovpolitprosvit, 1932
5. Врангель П. Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.) / П. Н. Врангель. – Москва : Центрполиграф, 1992. – Ч. 1-2. - 1230 с. ; Vrangel P. N.

Vospominaniya. Yuzhnyy front (noyabr 1916 g. – noyabr 1920 g.) / P. N. Vrangel. – Moskva : Tsentropoligraf, 1992. – Ch. 1-2. - 1230 s

6. ДАПО. – Ф. 2173. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 17; ДАРО. – Ф. 2173. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 17.

7. Деникин А. Кто спас Советскую власть от гибели / А. Деникин. – Москва : Студия Тритэ, Российский архив, 1991. – 31 с. ; Denikin A. Kto spas Sovetskuyu vlast ot gibeli / A. Denikin. – Moskva : Studiya Trite, Rossiyskiy arkhiv, 1991. – 31 s.

8. Егоров А. Разгром Деникина. 1919 г. / А. Егоров. – Москва : Высшая школа, 1931. – 232 с. ; Yegorov A. Razgrom Denikina. 1919 g. / A. Yegorov. – Moskva : Vysshaya shkola, 1931. – 232 s.

9. Карпинский В. С кем же вы крестьяне? С кем идете? Кому помогаете? / В. Карпинский. – Москва : Изд-во ВЦИК, 1918. – 15 с. ; Karpinskiy V. S kem zhe vy krestyane? S kem idete? Komu pomogaete? / V. Karpinskiy. – Moskva : Izd-vo VTsIK, 1918. – 15 s.

10. Краснов П. Всевеликое Войско Донское / П. Краснов // Белое дело. – Москва : Голос, 1992. – 416 с. ; Krasnov P. Vsevelikoe Voysko Donskoe / P. Krasnov // Beloe delo. – Moskva : Golos, 1992. – 416 s.

11. Маргулиес М. Огненные годы. Материалы и документы по истории гражданской войны на Юге России / М. Маргулиес. – Берлин : Манфред, 1923. – 322 с. ; Margulies M. Ognennye gody. Materialy i dokumenty po istorii grazhdanskoй voyny na Yuge Rossii / M. Margulies. – Berlin : Manfred, 1923. – 322 s.

12. Мельгунов С. Красный террор в России. 1918-1923 гг. / С. Мельгунов. – Симферополь : Таврия, 1991. – 253 с. ; Мельгунов С. Красный террор в России. 1918-1923 гг. / С. Мельгунов. – Симферополь : Таврия, 1991. – 253 с.

13. Народная мысль. – 1919. - №1 (24 нояб.). – С. 2 ; Narodnaya mysl. – 1919. - №1 (24 noyab.). – S. 2

14. Соколов К. Правление генерала Деникина (Из воспоминаний) / К. Соколов. – София, 1921. – 304 с. ; Sokolov K. Pravlenie generala Denikina (Iz vospominaniy) / K. Sokolov. – Sofiya, 1921. – 304 s.

15. Ставропольские ведомости. – 1918. - № 38 (28 авг.) ; Stavropolskie vedomosti. – 1918. - № 38 (28 avg.)

16. Цветков В. Белые воины / В. Цветков // Белая Россия : Опыт исторической ретроспекции : матер. Междунар. науч. конф., г. Севастополь, 1-4 окт. 2000 г. / отв. ред. А. В. Терещук. – Санкт-Петербург. – Москва : Посев, 2002. – С. 18-24 ; Tsvetkov V. Belye voiny / V. Tsvetkov // Belaya Rossiya : Opyt istoricheskoy retrospektzii : mater. Mezhdunar. nauch. konf., g. Sevastopol, 1-4 okt. 2000 g. / отв. red. A. V. Tereshchuk. – Sankt-Peterburg. – Moskva : Posev, 2002. – S. 18-24

17. Турченко Ф. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. / Ф. Турченко. – Киев. – Одесса : Вища школа, 1987. – 200 с. ; Turchenko F. Velikiy Oktyabr i likvidatsiya ekspluatatorskikh klassov na Ukraine. / F. Turchenko. – Kiev. – Odessa : Vishcha shkola, 1987. – 200 s.

18. Цветков В. Ж. Петр Николаевич Врангель / В. Ж. Цветков // Вопросы истории. – 1997. – № 7. – С. 54-81 ; Tsvetkov V. Zh. Petr Nikolaevich Vrangeli / V. Zh. Tsvetkov // Voprosy istorii. – 1997. – № 7. – S. 54-81

19. Шафир Я. Белогвардейцы и крестьянство / Я. Шафир. – Москва : Московский рабочий, 1928. – 132 с. ; Shafir Ya. Belogvardeytsy i krestyanstvo / Ya. Shafir. – Moskva : Moskovskiy rabochiy, 1928. – 132 s.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2016 р.

A.Lysenko

THE ATTEMPTS TO SOLVE AGRICULTURAL MATTERS BY GOVERNMENTS OF A. DENIKIN AND P. WRANGEL

In the article is made an attempt to analyze the position of Chiefs of the Volunteer Army A. Denikin and P. Wrangel and Special Meeting on the issue of conducting reforms in the agricultural sector in 1919 and to explore the specific historical conditions in which their governments have developed and made attempts to achieve its updated draft law that could solve the problem of agricultural land ownership on the areas controlled by the White army. The question of land ownership was in the focus of the problem concerning support by the Ukrainian peasantry of a military-political regime that claimed supremacy in Ukrainian lands.

Because of the dependence of the White Guard regimes from the members of the nobility and wealthy citizens, A. Denikin, P. Wrangel failed in satisfaction of the desires and aspirations of the poor and also middle class peasants. Accordingly, the proposed projects of the problem of land redistribution solution were half-hearted and lost compared to communist agitation, resulting in lack of confidence to the general peasantry. Agricultural Policy of White Guard governments caused the rapid collapse of regimes and Generals Anton Denikin and Petro Wrangel.

Keywords: *A. Denikin, P. Wrangel, General, Empire, Special Meeting, privately owned plots, army.*

УДК 904(477.81)''09/11''(045)

Ю.М. Нікольченко, О.В. Головка

ЛІТОПИСНА МУРАВИЦЯ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглядаються результати багаторічних археологічних досліджень городища літописної Муравиці. Аналізується комплекс матеріалів доби міді і бронзи, пам'ятки ранніх слов'ян та літописної Муравиці періоду Київської Русі.

Дається характеристика споруд, речових знахідок, уточнена хронологія поселення, проголошена нова точка зору щодо особливостей соціально-економічного і культурного розвитку населення фортеці у X–XII ст.

Ключові слова: *Волинь, Муравиця, городище, археологічні дослідження, доба міді і бронзи, ранні слов'яни, Київська Русь, літописне місто, фортеця, житла, господарські споруди, речові комплекси.*

На Західній Волині, у басейні Ікви, правої притоки Стиру, відомі десятки археологічних пам'яток, які розкривають історію заселення цього регіону України з найдавніших часів до середини XIV ст. До них належить і городище давньоруського літописного міста Муравиця. На цій території літописи згадують ще п'ять міст: Лучеськ, Жидичин, Небль, Перемиль, Чорторийськ [13, с. 59; 6, с. 111, 119, 125, 147].

Єдине повідомлення про Муравицю знаходимо у Київському літописі під 1149 роком у зв'язку з міжусобною війною Ізяслава Мстиславича з Юрієм Довгоруком, який у той час княжив у Києві [7, с. 227].

Городище літописної Муравиці знаходиться у північно-західній частині райцентру Млинів Рівненської області. Короткі відомості щодо пам'ятки знаходимо у В.Б. Антоновича [1, с. 78]. У 1931 р. його обстежили польські археологи [16, с. 231–260].

Опис пам'ятки був проведений у 1960 р. експедицією по вивченню фортець під керівництвом П. О. Раппопорта [10, с. 58–59]. А перші розкопки городища здійснив у